

Cuprins

Prefață.....	7
Rapport sur l'ouvrage du professeur Petruț-George Bran, <i>La libertà secondo Fiorentino</i>	9
Introducere	
VIAȚA ȘI OPERA LUI FLORENTINUS	21
Secțiunea întâi. Personalitatea juristului	23
Capitolul întâi. Numele lui Florentinus	25
§1. Incertitudinea cu privire la prenume	25
§2. Cunoașterea numai a <i>cognomen</i> -ului.....	26
Capitolul al doilea. Perioada în care s-a afirmat juristul Florentinus: teze și ipoteze	27
§1. Epoca Antoninilor (138-192 d.Hr.).....	27
§2. Epoca Severilor (193-235 d.Hr.).....	32
§3. Ipoteze despre Florentinus	36
Capitolul al treilea. Origine, formație și poziție socială a lui Florentinus	41
§1. Origine	41
§2. Formație juridică	42
§3. Poziție socială.....	44
Secțiunea a doua. Opera	49
Capitolul întâi. Descriere generală	50
§1. <i>Institutiones</i> . XII cărți	50
§2. Caracterizare	51
Capitolul al doilea. Folosirea <i>Instituțiunilor</i> lui Florentinus în lucrările postclasice	54
§1. Folosirea <i>Instituțiunilor</i> în <i>Scholia Sinaitica</i>	54
§2. Impactul Legii citațiunilor asupra operei lui Florentinus	56
Capitolul al treilea. Folosirea <i>Instituțiunilor</i> lui Florentinus de către compilatorii iustinieni	58
§1. Utilizarea unuia sau a două manuscrise ale <i>Instituțiunilor</i> lui Florentinus	58

§2. <i>Instituțiunile</i> lui Florentinus ca sursă pentru <i>Instituțiunile</i> lui Iustinian	59
§3. <i>Instituțiunile</i> lui Florentinus ca sursă pentru <i>Digesta Iustiniani</i>	61
Secțiunea a treia. Conținutul și forma Instituțiunilor	65
Capitolul întâi. Conținutul <i>Instituțiunilor</i> lui Florentinus	66
§1. Citate	66
§2. Definiții, etimologii, reguli, exemplificări	68
§3. „Lipsa de originalitate” a operei lui Florentinus.....	70
Capitolul al doilea. Forma <i>Instituțiunilor</i> lui Florentinus	73
§1. Structura folosită de Florentinus.....	73
§2. Structura folosită de Gaius și Ulpian. Diferențe față de Florentinus	74
Secțiunea a patra. <i>Digesta Iustiniani</i> 1.5.4	79
Capitolul întâi. Conținutul cărții a IX-a a <i>Instituțiunilor</i> lui Florentinus	80
§1. Metoda și materia tratată.....	80
§2. Alte ipoteze cu privire la conținutul cărții a IX-a.....	81
Capitolul al doilea. Definiția lui Florentinus	82
§1. Tehnica definiției lui Florentinus și modelul său	82
§2. Definiția libertății (D. 1.5.4 pr. / I. 1.3.1).....	83
PRIMA PARTE	
PROBLEMA INTERPOLĂRII FRAGMENTULUI D. 1.5.4 pr.	85
Secțiunea întâi. Tezele interpolării fragmentului D. 1.5.4 pr.	87
Capitolul întâi. Autori care nu identifică interpolările	88
§1. Influența stoicismului.....	88
§2. Influența creștinismului iustinian.....	88
§3. Ipoteza „montajului” de definiții.....	89
Capitolul al doilea. Autori care identifică interpolările	90
§1. Adăugarea adjectivului <i>naturalis</i>	90
§2. Adăugarea expresiei <i>facultas naturalis</i>	92
§3. Adăugări referitoare la a doua parte a definiției	93
§4. Omisiuni (<i>moribus/potestate</i>) și adăugări (<i>vi/iure</i>).....	94
§5. Pierderea sau omisiunea definiției juridice „ <i>libertas ex iure Quiritium</i> ”	95

Secțiunea a doua. Opinii contrare tezelor interpolării fragmentului D. 1.5.4 pr.	97
Capitolul întâi. Clasicitatea termenului <i>naturalis</i>	98
§1. Intenția lui Iustinian de a conserva textele juriștilor clasici	98
§2. Clasicitatea textelor privitoare la <i>ius naturale</i>	98
Capitolul al doilea. Probleme de interpolare în D. 1.5.4 pr. în raport cu I. 1.3.1	99
§1. Metoda lui Wieacker	99
§2. Teza lui Schrage	99
Capitolul al treilea. Argumente contrarii tezelor interpolării	100
§1. Influența teoriei dreptului natural (<i>ius naturale</i>)	100
§2. Influența stoicismului	102
§3. Influența creștinismului	104
Secțiunea a treia. Considerații critice	105
Capitolul întâi. Clasicitatea și conținutul conceptual identic al izvoarelor D. 1.5.4 pr. și I. 1.3.1	106
§1. Interpolarea pasajului I. 1.3.1	106
§2. Clasicitatea pasajului I. 1.3.1 și același conținut conceptual cu al fragmentului D. 1.5.4 pr.	106
Capitolul al doilea. Creștinism și libertate	109
§1. Epoca clasică și epoca iustiniană	109
§2. Procesul de aculturație între dreptul roman și creștinism	109
Capitolul al treilea. <i>Naturalis libertas</i> – concept al dreptului roman clasic	110
§1. Clasicitatea expresiei <i>naturalis facultas</i>	110
§2. <i>Libertas</i> în <i>ius naturale</i>	111
Capitolul al patrulea. Clasicitatea părții a doua a definiției	112
§1. Clasicitatea expresiei „ <i>nisi si quid vi aut iure prohibetur</i> ”	112
§2. Clasicitatea termenului „ <i>iure</i> ”	112
Capitolul al cincilea. Critica unei teze a lui Crifò (1958). Inexistența conceptului de „<i>libertas ex iure Quiritium</i>” în izvoarele antice	113
§1. Semnificația expresiei <i>ex iure Quiritium</i>	113
§2. Inexistența expresiei „ <i>libertas ex iure Quiritium</i> ” în izvoarele antice	114
§3. Conceptul de <i>ius</i> din expresia „ <i>vi aut iure</i> ”	115

Secțiunea a patra. Concluzii.....	117
I. Actualitatea dezbaterilor juriștilor romani	118
II. Curentul actual favorabil clasicității textelor privitoare la <i>ius naturale</i>	119
 PARTEA A DOUA	
CARACTERUL JURIDIC AL DEFINIȚIEI LIBERTĂȚII	121
 Secțiunea întâi. Doctrina care afirmă caracterul non-juridic al definiției libertății.....	123
Capitolul întâi. Caracterul non-juridic al întregului text al definiției.....	124
§1. Lipsa determinării unui curent filosofic.....	124
§2. Determinarea curentului filosofic stoic	124
 Capitolul al doilea. Caracterul non-juridic al unor termeni sau expresii ale definiției.....	126
§1. Considerarea întregii prime părți a definiției ca filosofică	126
§2. Considerarea anumitor termeni sau expresii ale primei părți a definiției ca fiind concepte non-juridice.....	127
§3. Considerarea termenului <i>vis</i> din partea a doua a definiției ca fiind concept non-juridic.....	131
 Secțiunea a doua. Doctrina care afirmă caracterul juridic al definiției libertății.....	135
Capitolul întâi. Caracterul juridic al întregului text al definiției.....	136
§1. Caracterul juridic al unui text conținând o teză filosofică (stoică).....	136
§2. Caracterul juridic al libertății de fapt	136
§3. Caracterul juridic al definiției	137
 Capitolul al doilea. Caraterul juridic al unor termeni ai definiției.....	138
§1. Determinarea termenului <i>naturalis</i> din prima parte a definiției ca fiind concept juridic.....	138
§2. Determinarea unor termeni juridici din partea a doua a definiției.....	147
 Secțiunea a treia. Determinarea persoanelor „libere” și exercițiul libertății.....	151
Capitolul întâi. Persoanele „libere”	152
§1. <i>Libertas</i> și <i>civitas</i> . Libertatea cetățenilor	152

§2. Libertatea numai a celor liberi	155
§3. Libertatea tuturor oamenilor	156
Capitolul al doilea. Exercițiul libertății în societate și față de stat	159
§1. Societatea	159
§2. Pozitivismul juridic	160
Secțiunea a patra. Considerații critice	163
Capitolul întâi. Critica unei teze a lui von Lübtow. Concepte diferite de libertate potrivit lui Florentinus și potrivit lui Montesquieu	164
§1. Definiția libertății potrivit lui Florentinus	164
§2. Definiția libertății potrivit lui Montesquieu	164
Capitolul al doilea. Critica lui Crifò	166
§1. Influența instituționalismului lui Santi Romano asupra gândirii lui Crifò	166
§2. Libertatea tuturor oamenilor la Cicero	168
Capitolul al treilea. Necesitatea luării în considerare a definiției libertății în întregime	169
§1. Critica unei teze a lui Cesarini Sforza	169
§2. Critica unei teze a lui Betti	169
§3. Caracterul juridic al întregii definiții a libertății	169
Capitolul al patrulea. Critica unei teze a lui Behrends (1998). Constrângeri juridice exterioare și caracter juridic	172
§1. Terminologia autorului	172
§2. Semnificații diferite de „ <i>ut velis</i> ” la Cicero	173
Capitolul al cincilea. Libertatea tuturor oamenilor în definiția libertății potrivit lui Florentinus	174
§1. Irelevanța cetățeniei romane în conceptul de libertate potrivit lui Florentinus	174
§2. Libertatea și a sclavilor	174
Capitolul al șaselea. Interpretarea greșită a termenului <i>vis</i> dată de unii cercetători	175
§1. <i>Vis</i> („violență”, „arbitrar”)	175
§2. <i>Vis</i> (forța) – concept juridic	175
Secțiunea a cincea. Concluzii	177
I. Schimbarea în doctrină: <i>ius naturale</i> – concept juridic	178

II. Doctrina actuală – favorabilă tripartiției dreptului privat (<i>ius privatum</i>)	178
--	-----

PARTEA A TREIA

LIMITELE LIBERTĂȚII (<i>VIS ȘI IUS</i>)	179
---	-----

<i>Secțiunea întâi. Semnificații atribuite termenilor</i>	181
---	-----

Capitolul întâi. Traducerea termenului <i>vis</i>	182
--	-----

§1. <i>Vis</i> observată în raport cu dreptul	182
§2. <i>Vis</i> ca element negativ de libertate	185
§3. Diferența sau identitatea semantică între „forță” și „violență”	186
§4. Ipoteza lui von Lübtow	187

Capitolul al doilea. Traducerea termenului <i>ius</i>	188
--	-----

§1. <i>Ius</i> înțeles ca „sanctiune penală”	188
§2. <i>Ius</i> înțeles ca „drept civil”	188
§3. Interpretarea pozitivistă a termenului <i>ius</i>	189
§4. <i>Ius</i> interpretat ca „drept obiectiv”	190
§5. <i>Ius</i> tradus doar ca „drept”	191

<i>Secțiunea a doua. Interpretarea definiției libertății și problema limitelor</i>	193
--	-----

Capitolul întâi. Libertatea este în mod intrinsec nelimitată	194
---	-----

§1. Negarea libertății	194
§2. Limitarea „ <i>iure</i> ” a libertății ca „ <i>naturalis facultas</i> ”	195

Capitolul al doilea. <i>Vis</i> și <i>ius</i> sunt condiții intrinseci ale libertății	196
--	-----

§1. <i>Vis</i> și <i>ius</i> – condiții intrinseci ale libertății	196
§2. <i>Ius</i> – condiție intrinsecă a libertății	200
§3. Teza lui Crifò (1958)	204

<i>Secțiunea a treia. Considerații critice</i>	205
--	-----

Capitolul întâi. <i>Vis</i> și <i>ius</i> limitează comportamentul de „a trăi cum îți place”	206
---	-----

Capitolul al doilea. Distincția între lege (<i>lex</i>) și drept (<i>ius</i>)	207
--	-----

§1. Legea (<i>lex</i>) ca parte a dreptului (<i>ius</i>)	207
§2. Interpretări ale termenului <i>ius</i> din expresia „ <i>vi aut iure</i> ”	208

Capitolul al treilea. Comparație între D. 1.1.3 și D. 1.5.4 pr.....	209
§1. Dreptul la rezistență.....	209
§2. Asemănarea între D. 1.1.3 și D. 1.5.4 pr.....	209
Capitolul al patrulea. Raportul între <i>vis</i> și <i>ius</i>	210
§1. <i>Vis</i> și <i>ius</i> – concepte independente.....	210
§2. Considerații critice.....	211
<i>Secțiunea a patra. Concluzii</i>.....	213
I. Influența greacă asupra modului de a gândi al unor autori moderni.....	214
II. Originea confuziei între <i>ius</i> și <i>lex</i> în definiția libertății.....	215
III. Interpretarea corectă a „limitelor” libertății	216
Bibliografie	217
Index izvoare	229

Numele lui Florentinus

§1. Incertitudinea cu privire la prenume

A. Păstrarea numelor juriștilor clasici în *Digesta Iustiniani*

Împăratul Iustinian a exprimat în mod clar dorința ca numele juriștilor clasici, ale căror texte sunt conținute în *Digesta Iustiniani*, să fie consemnate pentru posteritate:

CONST. TANTA

§10. *Tanta autem nobis antiquitati habita est reverentia, ut nomina prudentium taciturnitati tradere nullo patiamur modo: sed unusquisque eorum, qui auctor legis fuit, nostris digestis inscriptus est [...]*¹.

B. Prenume necunoscut

Mai departe, potrivit lui Grotius, din ceea ce ne-a parvenit nu a fost posibil a cunoaște prenumele juristului clasic Florentinus: „*Florentinus, qui quo fuerit prænominis incertum est [...]*”².

Dacă Florentinus ar fi fost cetățean roman ar fi purtat *tria nomina*³, sistem întâlnit încă din epoca republicană pentru a distinge mai bine ramificațiile

¹ Cf. E. J. H. SCHRAGE, *Libertas est facultas naturalis. Menselijke vrijheid in een tekst van de Romeinse jurist Florentinus*, Leiden, 1975, 7 n. 6. Schrage amintește două lucrări, una de-a lui Kaser (M. KASER, *Zur Methodologie der römischen Rechtsquellenforschung*, Wien, 1972, 18 n. 16 și p. 82), alta scrisă de Soubie (A. SOUBIE, *Recherches sur les origines des rubriques des Digestes*, Thèse Bordeaux, 1958, Tarbes, 1960, 78-79), în care se ridică problema dacă pasajul mai sus citat să fie de atribuit lui Iustinian sau compilatorilor.

² G. GROTIUS, *Vitae jurisconsultorum quorum in Pandectis extant nomina*, Lugduni Batavorum, 1690, 193. Vezi și A. WIELING, *Iurisprudentia restituta sive index chronologicus in totum iuris Iustinianei corpus*, Traiecti ad Rhenum, 1739, p. 78: „XVIII.28. FLORENTINUS. (nota z: Incerti prænominis auctore Grotio de Vit. Jctor. Lib. II. Cap. 12 p. 193.)”.

³ Voce *Tria nomina*, in F. DEL GIUDICE, S. BELTRANI (a cura di), *Dizionario giuridico romano*, Seconda edizione, Napoli, 1995, 526: „Il sistema dei (–) si diffuse, in età repubblicana, per meglio identificare il *civis romanus* nel complesso delle diramazioni della famiglia originaria”.

familiei originare a cetățeanului roman. Astfel, numele cetățeanului roman era compus din trei părți principale: *praenomen*, *nomen gentilicium* și *cognomen*¹.

§2. Cunoașterea numai a *cognomen*-ului

A. *Florentinus*

Cognomen-ul era partea din nume care indica apartenența unei persoane la un anumit grup familial².

Diplovatatus observă că anumite cărți ale *Instituțiunilor* lui Florentinus sunt sembrate cu apelativul „*Florianus*”, în timp ce *cognomen*-ul cu care de obicei este amintit juristul clasic este *Florentinus*: „[...] *licet in aliquibus libris superscriptio sit Floriani, tamen in libris antiquis pandectarum sunt superscriptiones Florentini*”³.

B. *Indicele florentin*

Indicele florentin este lista care ne-a parvenit odată cu *Littera Florentina*, unde sunt enumerați autorii și operele lor folosite în compilația *Digesta Iustiniani*. O posibilă clarificare cu privire la *cognomen*-ul „*Florentinus*”, citat în greacă, ne este furnizată, de fapt, de acest izvor:

XVIII. Φλωρεντίνου 1. instituton βιβλία δεκαδύο.

¹ M. V. JACOTĂ, *Dreptul roman*, II, Iași, 1993, 226: „Numele cetățeanului roman se compunea din trei părți principale [...]”.

² Voce *Cognomen*, in DEL GIUDICE, BELTRANI (a cura di), *Dizionario giuridico romano*, cit., 104.

³ TH. DIPLOVATATIUS, *De claris iuris consultis*, I, Pars Prior, Berlin – Leipzig, 1919, 322. Cf. și W. KUNKEL, *Die Römischen Juristen. Herkunft und soziale Stellung*, Unveränderter Nachdruck der 2. Auflage von 1967, Köln-Weimar-Wien, 2001, 217: „Da wir ihn nur unter seinem sehr alltäglichen Kognomen kennen [...]”; S. QUERZOLI, *Il sapere di Fiorentino. Etica, natura e logica nelle Institutiones*, Napoli, 1996, 7: „Un *cognomen*, *Florentinus* [...]”; T. GIARO, *Florentinus* [3], in H. CANKIK / H. SCHNEIDER (Hgg.), *Der Neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, IV, Stuttgart – Weimar, 1998, col. 564: „Nur seinem Cognomen [...]”.

Capitolul al doilea

Perioada în care s-a afirmat juristul Florentinus: teze și ipoteze

§1. Epoca Antoninilor (138-192 d.Hr.)

A. Izvoarele de care dispunem

a) **Divus Pius (D. 41.1.16.)**. Primul izvor care ne-a parvenit, care poate servi datării epocii în care a trăit juristul Florentinus, este extras dintr-un pasaj al *Digestelor* lui Iustinian, provenind din cartea a șasea a *Instituțiunilor* lui Florentinus. Sintagma *divus Pius* indică cu siguranță că juristul clasic a scris după moartea împăratului Antoninus Pius, care a avut loc în anul 161 d.Hr.:

FLORENT. *libro sexto institutionum*

In agris limitatis ius alluvionis locum non habere constat: idque et divus Pius constituit [...].

b) **Indicele florentin**. Un alt indiciu pentru identificarea perioadei în care a scris Florentinus ne-a parvenit prin intermediul acestui izvor. În succesiunea juriștilor, Florentinus apare la numărul de ordine 19 între Cervidius Scaevola (18) și Gaius (20):

XVIII. Κερβιδίου Σκαιβόλου [...] XVIIIΙ. Φλωρεντίνου [...] XX. Γαίου.

B. Interpretarea izvoarelor

a) Florentinus în epoca lui Marcus Aurelius (180 d.Hr.)

O anumită orientare a doctrinei romanistice tinde să considere că juristul clasic Florentinus probabil a trăit și a scris în epoca împăratului Marcus Aurelius. Această opinie implică faptul că Florentinus ar fi fost contemporan cu Gaius.

Schrage pornește de la opiniile lui Kunkel și Krüger, pentru a identifica cronologia *Indicelui florentin* pentru juriștii Marcellus și Cervidius Scaevola; el ia în considerare izvorul *divus Pius* (D. 41.1.16) și *Indicele florentin* – care reprezintă nu doar indicele autorilor, dar și al operelor acestora – și atribuie *terminus a quo* pentru Florentinus în timpul împăratului Marcus Aurelius. Mai departe,

cercetătorul nu găsește niciun indiciu pentru *terminus ad quem*, afară de faptul că Gaius este juristul care urmează lui Florentinus în același *Indice florentin*¹.

Unii cercetători nu indică izvoarele pe care își sprijină tezele privitoare la datarea lui Florentinus. Potrivit lui Pacchioni, Florentinus a trăit în timpul lui Gaius și a fost contemporan și cu Volusius Maecianus și Ulpianus Marcellus: „Oltre Gaio abbiamo, circa nel medesimo periodo di tempo, una serie di giureconsulti fra i quali meritano specialmente di essere menzionati Volusio Meciano, maestro di M. Antonino, Ulpiano Marcello e Fiorentino: il 1° autore di un *liber de assis distributione* dedicato a M. Aurelio e il 2° di vari acutissimi trattati di diritto civile; l'ultimo di un ampio trattato di istituzioni in XII libri”². Într-o altă lucrare, Pacchioni îl amintește pe Florentinus alături de cei mai iluștri juriști care își desfășuraseră activitatea între sfârșitul primului secol și până în timpul lui Marcus Aurelius: „Ma sotto i cinque buoni imperatori Nerva, Traiano, Adriano, Marco Aurelio, e Antonino Pio (98-160 d. C.), si ebbe una potente ripresa, che segnò il culmine dello splendore e della grandezza della romana giurisprudenza. I giuristi più illustri di questo periodo furono Giuliano, Celso junior, Celso senior, Pomponio e Gaio: meritano tuttavia di essere ricordati anche Nerazio (*libri regularum, responsorum, membranarum, libri XII institutionum*), Africano, scolaro di Giuliano (*quaestiones*), Marcello e Fiorentino”³. Și Costa procedează într-o manieră similară: „Seguono a Pomponio e a Gaio, fioriti sotto Pio, Ulpio Marcello, Cervidio Scevola ed altri minori giuristi, i quali tutti svolgono la loro attività principalmente sotto il regno di M. Aurelio. Sono tra

¹ SCHRAGE, *Libertas est facultas naturalis. Menselijke vrijheid in een tekst van de Romeinse jurist Florentinus*, cit., 6: „De inscriptie van D.1.5.4: *Florentinus, libro nono institutionum* doet vermoeden, dat de aldus aangeduide lex oorspronkelijk afkomstig is van de Romeinse jurist Florentinus. Weinig is van hem bekend. Van zijn naam is alleen het cognomen overgeleverd, zodat hij onmogelijk langs prosopografische weg geïdentificeerd kan worden. Nopens zijn leven is de terminus a quo bij benadering vast te stellen met behulp van D.41.1.16 en met behulp van de aan de Digesten voorafgaande Index Auctorum. De vermelding van Divus Pius in D.41.1.16 doet vermoeden dat Florentinus na de dood van Antoninus Pius (138-161) (nog) leefde; de vermelding van Florentinus' naam in de Index Auctorum na Marcellus (die deel uitmaakte van het consilium van Antoninus Pius en Marcus Aurelius) en Cervidius Scaevola (die deel uitmaakte van het consilium van Marcus Aurelius) doet vermoeden dat hij ten vroegste onder Marcus Aurelius (161-180) heeft geschreven. Voor de terminus ad quem zijn geen andere aanwijzingen dan dat in de Index Auctorum de naam van Gaius onmiddellijk op die van Florentinus volgt”.

² G. PACCHIONI, *Corso di diritto romano*, Volume Primo, La costituzione e le fonti del diritto, Innsbruck, 1905, 316. A se vedea o formulare asemănătoare în G. PACCHIONI, *Corso di diritto romano*, Volume Primo, Storia della costituzione e delle fonti del diritto, Seconda edizione completamente rifatta ed ampliata, Torino, Milano – Napoli – Palermo – Roma, 1918, 319-320.

³ G. PACCHIONI, *Manuale di diritto romano*, Terza edizione semplificata, riveduta e corretta del *Corso di diritto romano*, Torino, 1935, 38.

costoro Papirio Giusto, autore di venti libri *de constitutionibus*, comprendenti il sunto delle *constitutiones* dei *divi Fratres*; Florentino, autore di dodici libri *institutionum*; Tarrunteno Paterno, noto per quattro libri *de re militari*, e fors'anche Papirio Frontone citato come autore di *responsa*"¹.

Plescchia consideră că juristul Florentinus a scris la jumătatea secolului al doilea d.Hr.: „[...] the jurist Florentinus (fl. 150 AD) [...]”². Chiar dacă savantul nu afirmă nimic în legătură cu aceasta, după părerea mea el și-a bazat conjectura numai pe *Indicele florentin* care îl citează pe juristul Florentinus înaintea lui Gaius. Opinia lui Plescchia este greșită, pentru că nu ține cont de izvorul *divus Pius* (D. 41.1.16), care indică, de fapt, că Florentinus a scris după moartea împăratului Antoninus Pius (161 d.Hr.).

b) Florentinus în epoca lui Commodus (192 d.Hr.)

Alți autori consideră că juristul clasic Florentinus a trăit în epoca împăratului Commodus.

Potrivit lui Krüger, care își sprijină ipoteza fie pe izvorul *divus Pius* (D. 41.1.16), fie pe ordinea autorilor *Indicelui florentin*, juristul clasic Florentinus s-ar putea să fi trăit în epoca lui Commodus: „Etwa in die Zeit von Marcus oder Commodus [...]. – In diese Zeit möchte ferner Florentinus gehören (nota 16: Es spricht dafür die Stellung in Dig. Index auct. 19 zwischen Scaevola und Gajus; dass er nach Pius geschrieben hat, zeigt Dig. 41, 1, 16.)[...]”³. Ferrini și Bonfante sunt alți doi cercetători care concordă cu Krüger în privința faptului că Florentinus a trăit până în epoca împăratului Commodus⁴. Brassloff, care

¹ E. COSTA, *Storia delle fonti del diritto romano*, Milano-Torino-Roma, 1909, 103.

² J. PLESCIA, *The Development of the Doctrine of Boni Mores in Roman Law*, in *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, XXXIV, 1987, 269. Pentru o opinie izolată, care după părerea mea este greșită pentru că nu se sprijină pe niciun izvor din acelea care ne-au parvenit, care îl plasează pe Florentinus în primul secol d.Hr., a se vedea R. GIDRO, O. MIHUȚIU, *Drept privat roman*, Vol. I, Târgu-Mureș, 1995, 126: „Jurisconsultul Florentinus (secolul I) [...]”; a se vedea același text în R. GIDRO, A. GIDRO, V. NISTOR, *Roma. Cetatea și destinul ei juridic*, Târgu-Lăpuș, 2009, 107.

³ P. KRÜGER, *Geschichte der Quellen und Literatur des Römischen Rechts*, Leipzig, 1888, 193. A se vedea același text în P. KRÜGER, *Geschichte der Quellen und Literatur des Römischen Rechts*, Zweite Auflage, München-Leipzig, 1912, 214-215.

⁴ C. FERRINI, *Sulle fonti delle „Istituzioni” di Giustiniano*, in *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano*, XIII, Fasc. I, 1901, 111: „La collocazione dell'opera nell'indice fiorentino fa ritenere che l'opera fosse scritta verso i tempi di Commodo (v. Krüger, *Quellen*, p. 193 *in nota*: cf. p. 328); manca invero ogni indizio di età posteriore, mentre essa non può collocarsi prima della morte di Antonino Pio (fr. 16 D. cit.)”. Cf. P. BONFANTE, *Storia del diritto romano*, Volume Secondo, Quarta edizione riveduta dall'Autore, Roma, 1934, 119, unde autorul – față de primul volum al aceleiași ediții, p. 390 – introduce și izvorul *Indicele florentin*, reluând în această manieră gândirea lui Ferrini: „L'opera, giusta l'ordine dell'indice fiorentino delle Pandette,

pornește de la opinia lui Krüger, dar evaluează numai *Indicele florentin*, identifică doctrina care afirmă că Florentinus aparține epocii lui Marcus Aurelius și Commodus. După părerea mea, la această doctrină aderă și el însuși; așa se deduce din context, pentru că el critică curentul autorilor care susține că Florentinus aparține epocii Severilor: „Einige Forscher (so Krüger) vermuten, daß F. der Zeit des Marc Aurel oder Commodus angehöre [...]” și „Für die erstere Annahme spricht der Umstand, daß F. im Index Flor. zwischen Scaevola und Gaius steht [...]”¹. Schulz, care pornește de la Krüger și Brassloff, luând în considerare, însă, numai *Indicele florentin*, afirmă că „[l]a posizione di quest’opera nell’*Index librorum*, dopo le opere di Marcello e prima di quelle di Gaio, in assenza di altre testimonianze, fissa la sua data. In ogni caso non c’è alcun argomento valido per porre l’autore nel periodo dei Severi”². Goria reia opinia lui Schulz, dar consideră izvorul *divus Pius* ca fiind interpolat: „Al II secolo sembrano anche appartenere le *Institutiones* del pur sempre misterioso Fiorentino; anzi, esse potrebbero esser state scritte poco dopo quelle di Gaio (nota 97: Cfr. SCHULZ, *Gesch.*, cit., 189 = tr. it. 280 s. In D. 41, 1, 16 (Flor. 6 *institut.*) si cita *divus Pius* e ciò comporterebbe la collocazione delle sue *Institutiones* in epoca posteriore a quelle di Gaio, ma di per sé il *divus* potrebbe anche essere correzione compilatoria (cfr. *divi Antonini* in D. 1, 6, 1, 2, mentre il corrispondente Gai. 1, 53 dice *imperatoris Antonini*). Qualche elemento interno (cfr. *infra* testo e nota 101) sembra però confermare che l’opera istituzionale di Fiorentino fu composta dopo quella di Gaio.)”³.

Potrivit lui Ferrini, care după părerea mea reia pe Krüger, epoca în care Florentinus și-a desfășurat activitatea este relevată în mod clar de *Indicele florentin*: „[...] Marciano o [...] Gajo o [...] Fiorentino (nota 1: Per Fiorentino l’epoca è data dall’Indice delle Pandette, che pur segue sostanzialmente l’ordine cronologico. [...]), i quali due ultimi non fiorirono oltre Commodus”⁴ și „[...] Gajo o Fiorentino fioriti prima della morte di Commodus [...]”⁵.

parrebbe scritta verso i tempi di Commodus, ed è certo posteriore alla morte di Antonino Pio.” (A se vedea același text în P. BONFANTE, *Storia del diritto romano*, Volume Secondo, Ristampa della IV edizione riveduta dall’Autore, Milano, 1959, 132).

¹ BRASSLOFF, *Florentinus 4*, in G. WISSOWA (Hrg.), *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Neue Bearbeitung, Zwölfter Halbband *Euxantios bis Fornaces* (VI, 2), Stuttgart, 1909, col. 2755.

² F. SCHULZ, *History of Roman Legal Science*, Oxford 1953², tr. it. G. NOCERA, *Storia della giurisprudenza romana*, Firenze, 1968, 280.

³ F. GORIA, *Schiavi, sistematica delle persone e condizioni economico-sociali nel Principato*, in *Prospettive sistematiche nel diritto romano*, Torino, 1976, 357.

⁴ C. FERRINI, *Sulla palingenesi delle Istituzioni di Marciano*, in *Rendiconti Accademia dei Lincei*, VI, 1890, 328.

⁵ *Ibidem*, 329.

În doctrina romanistică sunt prezente alte teze privind plasarea temporală a lui Florentinus în vremea lui Commodus, fără ca autorii să indice pe ce izvoare se bazează acestea. Potrivit lui Orestano, Florentinus „[g]iureconsulto romano del secolo II d. Cr., svolse la sua attività all'epoca degli ultimi Antonini.”¹ Wagner afirmă că Florentinus ar fi un contemporan mai tânăr de-al lui Gaius: „[...] Florentinus, ein später Zeitgenosse des Gaius [...]”.² Potrivit lui Brutti „[...] Fiorentino scrive durante l'età degli Antonini un manuale di *Institutiones* [...]”³. Ciucă consideră că jurisconsultul Florentinus a scris în epoca Antoninilor⁴. Giomaro consideră că juristul Florentinus este „dell'età di Gaio e di Pomponio (il periodo degli Antonini, da Antonino Pio, elevato al trono nel 138, alla morte di Commodo, nel 193) [...]”⁵.

c) Jurist din secolul al II-lea d.Hr.

După trecerea în revistă a curentului din doctrina romanistică care îl situează pe Florentinus în epoca Antoninilor, observăm că alți autori îl plasează în mod vag pe Florentinus în al doilea secol d.Hr. O asemenea poziționare temporală depășește epoca împăraților Antonini și intră în aceea a Severilor.

Potrivit celor afirmate de Schanz, care își întemeiază raționamentul pe izvorul *divus Pius* (D. 41.1.16) și pe *Indicele florentin*, juristul roman Florentinus ar fi scris după epoca lui Antoninus Pius în al doilea secol d.Hr.: „Andere Juristen aus dem 2. Jahrhundert sind: [...] 8. Florentinus erscheint im Index Florentinus unter 19 zwischen Scaevola und Gaius; er schrieb nach Pius (Dig. 41, 1, 16) 12 Bücher institutiones”⁶.

¹ R. ORESTANO, voce *Fiorentino (Florentinus)*, in *Novissimo Digesto Italiano*, VII, Torino, 1961 (Ristampa 1981), 373. Cf. A. GUARINO, *L'esegesi delle fonti del diritto romano*, Napoli, 1968, 225. Anche il Guarino ritiene che Fiorentino appartenga all'„[...] epoca degli ultimi Antonini”.

² H. WAGNER, *Studien zur allgemeinen Rechtslehre des Gaius (Ius gentium und ius naturale in ihrem Verhältnis zum ius civile)*, Zutphen, 1978, 133. Cf. M. KASER, *Ius gentium*, Köln-Weimar-Wien, 1993, 43 n. 153.

³ M. BRUTTI, *I giuristi tra II e III secolo d.C.*, in *Lineamenti di storia del diritto romano*, Milano, 1979, 496. Vezi același text în M. BRUTTI, *I giuristi del II e del III secolo d.C.*, in *Lineamenti di storia del diritto romano*, Seconda edizione, Milano, 1989, 449.

⁴ V. CIUCĂ, *Compilațiuni I. Note din prelegeri de drept privat roman. Elemente diacronice. Ius personarum*, Piatra Neamț, 1991, 40: „[...] jurisconsultul Florentinus, care a creat în epoca Antoninilor [...]”. Vezi același text în V. M. CIUCĂ, *Drept roman – Lectionibus ex ius actionum ac ius personarum*, Iași, 1996, 198 și în V. M. CIUCĂ, *Lecții de drept roman*, Vol. I, Iași, 1998, 146.

⁵ A. M. GIOMARO, *Spunti per una lettura critica di Gaio, Institutiones*, II, Urbino, 1994, 10.

⁶ M. SCHANZ, *Geschichte der römischen Literatur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian*, Dritter Teil, Dritte neubearbeitete Auflage von C. Hosius und G. Krüger, München, 1922, p. 199 și p. 201.

Giario, care analizează numai izvorul *divus Pius* (D. 41.1.16), afirmă că Florentinus a scris *Institutiones* după epoca lui Antoninus Pius și cel mai târziu către sfârșitul celui de-al doilea secol d.Hr.: „[...] Verf. eines umfangreichen Lehrbuchs *Institutiones* (12 B.) aus der Zeit nach Antoninus Pius (spätes 2. Jh. n. Chr.)”¹.

În fine, există autori care consideră că Florentinus aparține secolului al doilea d.Hr., dar nu afirmă nimic cu privire la izvoare. Potrivit lui De Francisci, Florentinus este un „[g]iurista romano del sec. II d. C. [...]”². Și Berger se exprimă în manieră similară în ce privește perioada în care a trăit juristul clasic: „Florentinus. A jurist of the second century after Christ [...]”³. Jacotă susține că Florentinus a scris în al doilea secol⁴.

§2. Epoca Severilor (193-235 d.Hr.)

A. Izvoarele de care dispunem

a) Acholius și Marius Maximus. Izvorul cel mai vechi este literar și își are originea în una din scrierile despre viețile împăraților romani cunoscută de obicei sub numele de *Istoria Augustă*⁵. Aelius Lampridius ne indică doi autori care atestă în lucrările lor faptul că Florentinus, precum și alți juriști, a fost discipolul juristului Papinian și a făcut parte din confidenții și aliații împăratului Alexander Severus. Cei doi autori sunt Acholius⁶ (III sec. d.Hr.) și Marius Maximus⁷ (III sec. d.Hr.). Fragmentul este acesta:

LAMPRID., *Alex. Sev.* 68

¹ GIARO, *Florentinus* [3], cit., col. 564.

² P. DE FRANCISCI, voce *Florentino*, in *Enciclopedia Italiana di Scienze, Lettere ed Arti*, Volume XV, Roma, 1932, 556.

³ A. BERGER, *Florentinus*, in *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, New Series – Volume 43, Part 2, Philadelphia, 1953, 474.

⁴ M. V. JACOTĂ, *Dreptul roman*, I, Iași, 1993, 155: „[...] Florentinus [...] a scris în sec. II”.

⁵ Pentru variatele titluri atribuite culegerii ce conține aceste scrieri despre viețile împăraților romani a se vedea A. BELLEZZA, *Historia Augusta*, Parte prima: Le edizioni, Genova, 1959, 9 și urm.

⁶ Despre Acholius cf. A. STEIN, *Acholius*, in *Prosopographia Imperii Romani*, Saec. I. II. III, Pars I, consilio et auctoritate Academiae Litterarum Borussicae, iteratis curis ediderunt EDMUNDUS GROAG et ARTURUS STEIN, Berolini et Lipsiae, 1933, 5 nr. 36.

⁷ Despre Marius Maximus cf. L. PETERSEN, *L. Marius Maximus Perpetuus Aurelianus*, in *Prosopographia Imperii Romani*, Saec. I. II. III, Pars V, Fasciculus 2, consilio et auctoritate Academiae Scientiarum Rei Publicae Democraticae Germanicae, iteratis curis edidit LEIVA PETERSEN, Berolini, 1983, 205-207, nr. 308.

Pomponius legum peritissimus, Alphenus, Aphricanus, Florentinus, Martianus, Callistratus, Hermogenes, Venuleius, Triphoninus, Metianus, Celsus, Proculus, Modestinus: hi omnes iuris professores discipuli fuere splendidissimi Papiniani, et Alexandri imperatoris familiares et socii, ut scribunt Acholius et Marius Maximus.

Hohl observă că, după termenul *amplissimus* din paragraful 68, în ediția venetă din anul 1489 s-a intercalat fragmentul citat mai sus care în general este acceptat¹. Potrivit celor afirmate de către cercetător, a suspectat Casaubonus deja că fragmentul ar fi interpolat². Autorul afirmă apoi că acel pasaj este în mod just eliminat de către Peter³ și Jordan⁴. Potrivit lui Hohl, fragmentul lipsește de fapt din manuscrise⁵.

b) Indicele florentin

c) C. 3.28.8. În fine, există și o *constitutio* imperială din *Codex Iustinianus*, a doua ediție, din anul 534 d.Hr.:

CODEX IUSTINIANUS 3.28.8

Idem A. Florentino. Parentibus arbitrium dividendae hereditatis inter liberos adimendum non est, dum non minus, qui pietatis sibi conscius est, partis quae intestato defuncto potuit ad eum pertinere quarta ex iudicio parentis obtineat. Qui autem agnovit iudicium defuncti eo, quod debitum paternum pro hereditaria parte persolvit vel alio legitimo modo, etiamsi minus quam ei debebatur relictum est, si is maior viginti quinque annis est, accusare ut inofficiosam voluntatem patris quam probavit non potest. PP. VII id. Febr. Maximo II et Aeliano cons.

B. Interpretarea izvoarelor

a) Florentinus în epoca lui Alexander Severus (222-235 d.Hr.)

S-a mai considerat că juristul Florentinus s-a afirmat într-un interval de timp cuprins între a doua parte a celui de-al doilea secol și începutul celui de-al treilea secol d.Hr.⁶.

¹ *Scriptores historiae Augustae*, edidit E. HOHL, I, Lipsiae, 1955, p. 305 și aparat critic 3: „post amplissimus inculcavit editio Veneta anni 1489 haec quae vulgo recepta, sed partim iam Casaubono suspecta recte eiecerunt Pet. et Jord.; desunt enim cum in P tum in Σ; cf. Ho., *Klio* XIII p. 420, adn. 4 [...]”.

² Probabil Hohl se referă la această ediție: *Historiae Augustae Scriptores sex...* I. Casaubonus recensuit. Parisiis, 1603, apud A. BELLEZZA, *Historia Augusta*, cit., 10.

³ H. PETER, *Die Scriptores historiae Augustae, sechs litterargeschichtliche Untersuchungen*, Leipzig, 1892.

⁴ H. JORDAN, *una cum Francisco Eyssenhardt auctor editionis Berolinensis anni 1864*.

⁵ Atât în P (codex Palatinus Latinus nr. 899 bibliothecae Vaticanae, saeculi IX), cât și în Σ (aici Hohl adună alte manuscrise distincte de Codex Palatinus).

⁶ CH. WIRSZUBSKI, *Libertas. Il concetto politico di libertà a Roma tra Repubblica e Impero*, tr. it. G. MUSCA, Bari, 1957, 9 n. 1: „[...] Florentinus, giurista della seconda metà del secondo o del

Doctrina mai veche, în schimb, căreia i se adaugă alte lucrări recente, îl plasează pe Florentinus în epoca împăratului Alexander Severus. Rudorff, care își întemeiază propria argumentare pe afirmația lui Aelius Lampridius în legătură cu ce au scris Acholius și Marius Maximus și pe izvorul juridic *Codex Iustinianus* 3.28.8, consideră că Florentinus „[...] wahrscheinlich ebenfalls unter Severus Alexander, ist [...] bekannt [...]”¹.

Potrivit lui Diplovatatus, care ia în considerare numai cele afirmate de Aelius Lampridius în privința scrierilor lui Acholius și Marius Maximus, „[d]e isto [Florentino] dicit Elius Lampridius in vita Aurelii Severi Alexandri imperatoris in fine, quod Alexander predictus imperator habuit Florentinum in eius consilio [...]”². După părerea mea, autorul ar fi trebuit să citeze în mod direct pe Acholius și Marius Maximus, pentru că Aelius Lampridius își întemeiază propria afirmație pe scrierile lor³.

Karlowa critică doctrina care îl situează pe Florentinus în epoca lui Alexander Severus, pentru că, în opinia sa, ar lipsi o dovadă sigură în această privință. În plus, izvorul Aelius Lampridius, *Alex.* 68 ar fi nesigur și nu ar fi relevant nici faptul că Florentinus nu este citat de niciun jurist din perioada antică târzie: „Den Florentinus setzt man allgemein auch in die Zeit des Severus Alexander, obwohl es an sicheren Beweisen dafür fehlt, denn als solche kann man die Angabe des unzuverlässigen Lamprid. *Alex.* c. 68 und den Umstand, daß er von keinem späteren Juristen citiert wird, nicht gelten lassen”⁴.

Potrivit lui Wieling, în *Indicele florentin* juristul Florentinus este indicat la poziția XVIII (18): „INDEX II. JURISCONSULTORUM Chronologicus. Numerus Romanus Florentinum Indicem designat. [...] XVIII. 28. FLORENTINUS”⁵. Datarea lui Wieling este, în schimb, alta: Florentinus este plasat după Papinian (26) și imediat înainte de Claudius Tryphoninus (29), acesta din urmă poziționat de către cercetător în epoca lui Alexander Severus. Astfel, după părerea mea, s-ar putea spune că Wieling face din Florentinus un contemporan de-al lui Claudius Tryphoninus.

principio del terzo secolo d. C. [...]”. Cf. M. BARBERIS, *Libertà*, Bologna, 1999, 16, care îl consideră pe Florentinus „[...] un giurista operante fra il secondo e terzo secolo d.C. [...]” și care pornește de la opinia lui Wirszubski.

¹ A. F. RUDORFF, *Römische Rechtsgeschichte*, Erster Band. – Rechtsbildung, Leipzig, 1857, 199. A se vedea și BRASSLOFF, *Florentinus* 4, cit., col. 2755: „[...] andere [Forscher] (so Rudorff und die ältere Literatur) versetzen ihn [Florentinum] in die Zeit des Severus Alexander”.

² DIPLOVATATUS, *De claris iuris consultis*, cit., 322.

³ A se vedea *supra* 32, §2, A, a primul izvor pentru plasarea lui Florentinus în epoca lui Alexander Severus.

⁴ O. KARLOWA, *Römische Rechtsgeschichte*, Erster Band. Staatsrecht und Rechtsquellen, Leipzig, 1885, 751.

⁵ WIELING, *Iurisprudentia restituta sive index chronologicus in totum iuris Iustinianei corpus*, cit., p. 61 și p. 63.

Alți autori îl plasează pe Florentinus în epoca lui Alexander Severus fără însă a indica izvoarele care susțin această teză. Cogliolo afirmă că Florentinus a trăit „[s]otto Alessandro Severo”¹. Potrivit lui Lenel, Florentinus a fost contemporan cu juriștii Ulpian și Paul: „*Florentinus – (Ulpiani et Pauli, ut videtur, aequalis)*”².

Querzoli invocă, în schimb, un argument care privește conținutul *Instituțiilor* lui Florentinus pentru a dovedi că juristul a fost contemporan cu Paul și, astfel, ar fi putut să ajungă până în epoca lui Alexander Severus: Florentinus este „lettore dell’opera paolina” și a scris „tra il primo e il quarto decennio del III sec. d.C.”³.

b) Sub Alexander Severus și ulterior (Maximinus Tracus)

În literatura romanistică s-a afirmat și posibilitatea ca Florentinus să aparțină unei epoci ulterioare celei lui Alexander Severus.

Potrivit lui Diplovatatus, care își întemeiază probabil propria opinie pe izvorul Aelius Lamprid., *Alex.*, juristul Florentinus „[f]loruit tempore Alexandri imperatoris et postea imperatoris Maximini, anno Christi 240. et anno mundi 5438”⁴.

Grotius îl plasează pe Florentinus în grupul juriștilor (Venuleius Saturninus, Licinius Rufinus, Aemilius Macer, Herennius Modestinus, Hermogenian) care au trăit sub împăratul Alexander Severus sau după el: „[...] *Jurisconsultos qui sub Alexandro aut post eum vixerunt [...]*”⁵. Criticând izvorul Aelius Lamprid., *Alex.*, pe care întotdeauna l-a luat în considerare cu rezervă, autorul afirmă că nimic nu respinge conjectura că Florentinus a trăit în perioada ulterioară juriștilor Ulpian și Paul: „*Ego quanquam istum Lampridii locum merito habeam suspectum (ut supra aliquoties dixi) cum tamen nullae in contrarium militent conjecturae, aliquae vero jam relatae etiam illam confirment sententiam, hunc Jurisconsultum Ulpiano & Paulo posteriorem fuisse statuo*”⁶. Grotius consideră nesigur izvorul Aelius Lamprid., *Alex.*, însă nu furnizează vreo altă argumentație pentru propria ipoteză.

¹ P. COGLIOLO în G. PADELLETTI, P. COGLIOLO, *Storia del diritto romano. Manuale ad uso delle scuole*, Seconda edizione, Firenze, 1886, 441 n. n”.

² O. LENEL, *Palingenesia iuris civilis, Iuris consultorum reliquiae quae Iustiniani Digestis continentur ceteraque iuris prudentiae civilis fragmenta minora secundum auctores et libros*, Volumen Prius, Lipsiae, 1889, col. 171-172. A se vedea aceeași ipoteză a lui Lenel în H. G. HEUMANN, E. SECKEL, *Florentinus*, în *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*, Jena, 1907, 217: „Florentinus, Jurist, Zeitgenosse des Ulpian und Paulus [...]”.

³ QUERZOLI, *Il sapere di Fiorentino. Etica, natura e logica nelle Institutiones*, cit., 42. Vezi și *ibidem*, 7: Florentinus „molto probabilmente, insegnò e scrisse in età severiana”.

⁴ DIPLOVATATUS, *De claris iuris consultis*, cit., 322.

⁵ GROTIUS, *Vitae jurisconsultorum quorum in Pandectis extant nomina*, cit., 193.

⁶ *Ibidem*.